

Жва полях книги спогадів Івана Дзюби

“...мене завжди дуже цікавили і приваблювали світ, думка, слово людей, серед яких я жив...”

Іван Дзюба

Замість передмови

В супереч звичному порядку почну з двох відступів. Перший — пояснення як народилася назва цих нотаток. А з'явилася вона не випадково, хоч і, здавалось, давно. Коли перечитав дарчі написи на книгах, що подарував мені шановний *Іван Миколайович Дзюба*, творчість якого і є змістом цієї публікації, то з'явилася така думка: використати їх як джерело назви не тільки нотаток у цілому, але і їх підрозділів. Справді, ці написи — людини яскравої творчості, натхнення, громадської цілеспрямованості. Всі вони образні, тонкі, афористичні, а як назви фрагментів роздумів — органічні і виправдані.

Ось лише деякі:

“Дай нам, Боже, обійтись без цих кратій...!” (запис на книжці “Порнократія на марші”),

“Колись Панас Мирний написав повість “Лихо давнє і своєчасне”, на жаль, усі наші давні лиха залишаються й сьогоднішніми” (на першому томі “Сквозь завихрення времен”);

“Читачеві нашої малочитаючої доби” (на книжці “Тарас Шевченко. Життя і творчість”),

“Яким насиченим культурою було кийське життя! Дай, Боже, щоб ця аура не була втрачена”. “Пам'ять не буде втрачена” (окремі записи).

Отож, підсумком незвичної ідеї, що спала мені на думку, і стала назва нарисів та окремих підрозділів.

А тепер другий відступ

Не так давно на полицях українських шанувальників книги з'явилося невелике видання під назвою “..І книги в моєму кабінеті”. Як сказано у зверненні до читача, це видання, автором якого є відомий кийський культуролог і книголюб *Анатолій Кончаковський*, — не тільки каталог або путівник по бібліотеках а, скоріше, багаторічний літопис життя та дружби з книгами їхнього допитливого читача та тонкого поціновувача, подорож у цікавий світ книги, подорож в унікальні збори, які нам люб'язно відкрив *Анатолій Петрович*. А незабаром після виходу її у світ той самий автор підготував та видав іншу невелику книгу, позначену як словник, під назвою “Бібліотеки киян”. У ній можна прочитати імена киян, які володіють тепер або володіли раніше особистими бібліотеками. А критерієм внесення в

Ісаак Трахтенберг

доктор мед. наук,
професор,
член-кореспондент
НАН України,
академік АМН України,
завідувач відділу Інституту
медицини праці АМН України,
м. Київ

цю книжку персоналій було те, що кожен із них має у своїй бібліотеці, принаймні, не менше, ніж тисячу примірників. Для всіх із цього кола художня книга — це мудрий порадишник, джерело знань, джерело творчої наснаги і власника приватної бібліотеки, і тих, хто має змогу нею користуватися. Крім того, як слушно зауважив *Микола Шудря* у своєму зверненні до читача, виданий Словник може слугувати своєрідним переліком сучасних українських книгозбірень, які відсутні в архівах і музеях, зокрема, київських.

Наголосив я на цих двох неординарних виданнях тому, що саме тут було зазначено, що в бібліотеці Івана Дзюби зібрано двадцять тисяч томів книг з літературознавства, філософії, поезії, мистецтва, української і російської класики, зокрема надрукованих і за кордоном. А ще наголосив і тому, що в згаданих виданнях сказано також про бібліотеку автора цих нарисів, яка складається з мемуарних книг, російської і зарубіжної художньої літератури, а також довідкових і навчальних видань з науки, біології, медицини. Слід особливо підкреслити, що в останні роки збірка поновилася значною мірою за рахунок художніх, публіцистичних, історичних і мемуарних творів Івана Дзюби. Сталося це і тому, що Іван Михайлович, який є прихильником книг-спогадів, роздумів, пам'яті виявив інтерес до моїх мемуарів і науково-популярних книг. Саме тому почався між нами активний обмін книжками.

Натхнення і громадський дух — запорука творчого довголіття

Жодна з книг Івана Дзюби не залишає читача байдужим. Кожна з них — самобутній, гострий за змістом, громадянський за духом, який спонукає до роздумів, твір мислителя. Примітні назви його книг — лаконічні, образні, часто з підтекстом, що викликає певні емоції.

Переді мною на робочому столі видання, що з'явилися в останні роки. Це нові книги, твори, які вийшли раніше, перевидані. Назву лише деякі з тих, якими щедро обдарував мене автор. Це його знаменита праця “Інтернаціоналізм чи русифікація” (1965 р.), що вийшла в Україні у видавництві КМ Академія лише 1998 року та перевидана 2006 року видавничим домом “Киево-Могилянська академія”, а до того побачила світ у США, Англії, Німеччині; книги “Спрага” (2001), “Тарас Шевченко” (2005), “Порнократія

на марші” (2007), “З криниці літ” (2007), “Сквозь завихрення времен” (2006, 2007), “Тарас Шевченко. Життя і творчість” (2008), “Спогади і роздуми на фінішній прямій” (2008). Вражає творча працездатність. Адже тільки ці видання, що вийшли друком або були перевидані за останнє десятиріччя, за своїм обсягом перевищили двісті друкованих аркушів. А скільки за ці роки опубліковано статей, есе, публіцистичних нарисів!

Обговорюючи цю тему в аспекті збереження творчого потенціалу суспільства в нинішніх непростих умовах, ми, мабуть, будемо однастайні в тому, що сьогодні вказана проблема заслуговує окремої розмови.

Слід, звичайно, думати і піклуватися про приплив у науку, літературу і культуру молоді, але при цьому слід всіляко використовувати досвід старшого покоління. Зовсім недавно про це йшла мова на сторінках популярного тижневика “Дзеркало тижня” в публікації під примітною назвою “Немолоді вчені борозни не псують”. Прочитую тільки одне місце: “Традиційно вважається, ніби молоді вчені продуктивніші та мають кращий творчий потенціал порівняно з дослідниками старшого віку. Проте дані Національного інституту здоров'я США (NIH) — однієї з провідних науково-дослідних організацій — поставили це твердження під сумнів. На основі аналізу публікацій дослідників, що отримали грант NIH, було зроблено висновок, що “вік не слугує основним чинником, що визначає наукову, та і взагалі творчу продуктивність”. Автор цієї публікації — колега з Національної академії наук, відомий учений-фізик *Вадим Михайлович Локтев* звернув увагу на вислів *П.Л. Капіци*, сенс якого в тому, що “як правило, свій вік з перебігом років люди сприймають з великим жалем. Але в його зростанні є і великі переваги, які сприяють придбанню творчою особистістю справжнього щастя”. Не знаю, що саме мав на увазі мудрий вчений, кажучи про справжнє щастя літніх людей на схилі життєвого шляху, але вважаю, що йдеться про творчу професійну діяльність і її продовження, збагачені багаторічним попереднім досвідом.

У цій діяльності, до якої, поза сумнівом, належать і заняття наукою, і письменницька, і літературна робота, і підготовка молоді дослідницької зміни, і є щастя, і навіть за визначенням одного з поетів, порятунок від негативних емоцій. Нагадаю читачеві, що вірш нашого земляка *Юлія Левітанського*, який я маю на увазі, не тільки за своїм змістом, але і за натхненністю, і

щирістю є вельми показовим. Не можу відмовити собі в бажанні поділитися з читачем, якому невідомий цей вірш, поетичними рядками цього твору (мовою оригіналу):

*Когда земля уже качнулась,
Уже разверзлась подо мной,
И я почувал холод бездны,
Тот безнадежно ледяной,
Я как заклятье и молитву
Твердил сто раз в теченье дня:
Спаси меня, моя работа,
Спаси меня, спаси меня.*

Мабуть, тут ще раз зроблю посилання на *М.М.Амосова*, ім'я якого ми зараз згадуємо не раз. А слова, поза сумнівом, афористичні, які хотілося нагадати, такі: “*Ніщо не старить так, як готовність старіти*”. До речі, вони співзвучні з думкою *Г. Ліхтенберга* про те, що “*ніщо так швидко не старить людину, як думка, що вона старіє*”. Тож подякуємо Івану Михайловичу, який свою багаторічну літературною і науковою діяльністю спростовує погляд на втрату з віком яскравих творчих звершень.

Продовжуючи цю думку, зішлюся на приклади творчого довголіття багатьох відомих наших сучасників. У березні 2005 року наукова громадськість України відзначила 100-річчя найстаршого члена НАН України *Максима Федоровича Гулого*, що продовжував активно брати участь у діяльності відділення молекулярної біології, біохімії, експериментальної і клінічної фізіології. У жовтні 2008 року медична громадськість країни відзначила 100-річчя відомого нашого фізіолога *Пилипа Миколайовича Серкова*. У жовтні 1999 року в Росії відзначали 100-річчя відомого вченого *Миколи Антоновича Долежалея* — головного конструктора першої у світі АЕС, фундатора ядерних установок для атомних підводних човнів та корабельних реакторів. Ці приклади демонструють наочні уроки професійного довголіття, що заслуговують на особливу увагу з позицій їхнього унікального досвіду. З числа наших сучасників слід назвати ще одного відомого вченого, що прожив до 106 років і не втратив інтересу до занять науковою працею навіть після свого сторіччя у 2000 році. Це — доктор *Філін Дарсі Харп*, англійський бактеріолог, що першим у Великій Британії почав лікувати туберкульоз стрептоцином. Щодо умов, які визначають основні фізіологічні та гігієнічні вигоди до професійної діяльності літніх людей, зауважимо, що їхня щоденна творча праця слугувала джерелом по-

зитивних емоцій та здоров'я. А як відомо, позитивні емоції не лише приносять радість, але й позитивно впливають на довголіття.

Слово про сучасника, якого читають навіть у малочитну добу

Наш сучасник і земляк Іван Дзюба — інтелектуал, який не лише ніколи не йшов назад, але, навпаки, завойовував визнання саме тоді, коли суспільні події набували серйозних обертів. Він — людина глибокої порядності, високої особистої та громадської моральності, гідності та обов'язку. Я свідомо підкреслюю ці чотири риси як головні. І ще, для мене Іван Дзюба, перш за все, — вчений-гуманітарій і літератор-мислитель. Як колега з Національної академії наук, я бачу в ньому, як і інші члени наукового співтовариства, принципового, незалежного дослідника, неординарного та захопленого.

Прочитав його спогади на одному диханні з увагою та цікавістю, також, втім як і всі попередні публікації, що вийшли з-під його пера. При знайомстві зі змістом мимохідь виникло одне небайдуже питання, відповідаючи на яке, хотілося б поміркувати детальніше. З цього і почну.

Схильність до спогадів — звідки вона?

"Воспоминаний моих не могу отогнать, и не хочу.

*Пережитое переживаю
вновь и вновь без конца."*

Г. Ібсен

Питання, винесене у заголовок підрозділу, аж ніяк не риторичне. По суті, у словах Ібсена, наведених як епіграф, мабуть, полягає одна з відповідей про мотиви, що спонукають звертатися до вражень далекого та ближчого минулого. А ще пишуть також для самовираження й допоки спогади залишаються у пам'яті. Мимоволі замислився: невже спомини цікаві тільки тим, хто звернений у минуле?.. А хіба багато моїх однолітків не живуть теперішнім і навіть виношують плани на найближче майбутнє?! І хіба їхня яскрава творча діяльність всіх нас не вражає?

І все-таки, навіщо пишуть мемуари? Відповідь на це, як може здатися на перший погляд, несподіване запитання, потребує окремого роздуму. Не втримаюся і я від такої спокуси, розуміючи, що легко звести відповідь

до досить загальних розмірковувань. Пам'ятаючи про це, постараюся, все-таки, визначити своє ставлення до мемуарного жанру.

Отже, якщо коротко, то кожен літературний жанр — і великий, і малий — має свої особливості, свій відтінок, свій неповторний колорит. Мемуарам властива одна істотна риса, яка відрізняє їх від класичних зразків професійних творів — романів, повістей, оповідань, — довірливість та підкреслена суб'єктивність сприйняття і трактування подій, життєвих епізодів, зустрічей, спілкувань. І ще, достовірність у відбитті фактів — також обов'язкова риса мемуарних творів. Як справедливо відзначив знавець людської психології *Олександр Герцен*, *"чтобы написать свои воспоминания, достаточно быть просто человеком, которому есть о чем рассказать и который хотел бы рассказать об этом"*.

Розповідь, у якій мемуари повніше, ніж у звичайному *sigillum vitae*, розкривають свій життєпис, є дзеркалом прожитих та пережитих років. Причому не лише самим мемуаристом, але і його рідними та близькими, багатьма людьми, з якими він постійно спілкувався. Справді, мемуарний твір — це дзеркало, у якому минуле відбивається у різних подробицях суспільних подій, особистих життєвих перипетій, радощів та смутку, успіхів і невдач, справджених та несправджених надій — всього того, чим наповнене наше буденне життя. Зрозуміло, у кожній такій розповіді відбивається індивідуальність мемуариста — притаманні йому риси та особливості. Ясна річ, це стосується й змісту його роздумів, сумнівів, надій. У мемуарних нарисах читач може вловити й особливості стилю самого викладу, що також відбиває авторську індивідуальність. Чи варто тут нагадувати читачеві, що взагалі форма викладу настільки ж важлива, як і сам зміст? Навряд чи.

Без сумніву, що і образність виразів при освітленні подій, зустрічей, спілкування, і загальний стиль викладу, так само як і роздумів про минуле і майбутнє, істотно відрізняються у різних авторів. Одні мемуаристи віддають перевагу чіткій хронології та сухій інформації, уникають емоцій та довірливої тональності, інші, навпаки, є прихильниками емоційного викладу та ліричних відступів. Приводом до останніх є, як правило, й асоціації, які несподівано виникають по ходу викладу, і довірливі розмірковування, примітні епізоди минулого. До речі, у *Сергія Ожегова* прочитав визначення таких відступів—"вставок" у основний текст: *"Отступление — вставное мес-*

то в каком-нибудь изложении, являющееся отклонением от основной темы". Закінчу цей фрагмент своїх нотаток також невеликим відступом. До цього мене спонукали давні нариси *Юрія Анненкова* — талановитого художника, мемуариста, есеїста, творчості якого належить до перших десятиліть минулого століття. Привертають увагу такі слова: *"Мы все еще разумеется, молоды: кому 50, кому 60, кому далеко за 70. Естественный груз, который начинает нас тяготить, это — груз воспоминаний. Когда воспоминания становятся слишком обременительными, мы сбрасываем их по дороге, где придется, и сколько удастся. ...Однако бывают воспоминания, которые не только внешне отлагаются на поверхности нашей памяти, загромождая ее, но органически дополняют и обогащают нашу личную жизнь. Их мы не отдаем и не отбрасываем, мы только делимся ими"*. Ще цитата: *"Здесь просто записаны мои впечатления и чувства, сохранившиеся от встреч. Дружбы, творчества, труда, надежд, безнадёжности и расставаний. Моя близорукость, или — моя дальнорукость, или — моя рассеянность, моя память, или — моя забывчивость — несут ответственность за все, написанное на этих страницах"*. Переконали, що під цим зверненням Анненкова, котрий поєднав в одній особі кілька іпостасей, підписався би кожен мемуарист. Сказано не лише справедливо, але й точно, образно, достовірно. Недарма Анненков, як я про це довідався з редакційної ремарки, відомий ще й як нащадок відомого мемуариста-пушкініста.

Іван Дзюба як мемуарист

Висловлені думки про особливості та значущість мемуарного жанру, посилення на ставлення до останнього різних авторів, так само як і їхнє ставлення до змісту та досвіду неоднозначного сприйняття минулого багато у чому збігаються з розмірковуваннями Івана Дзюби. Його прихильність до спогадів та їхньої ролі в літературі та громадському житті проглядається у згаданих мемуарних нарисах, що були надруковані спочатку у журналі "Київ", а зараз вийшли окремо і при тому вельми об'ємною (майже тисяча сторінок) книгою. Власне, ця праця Івана Дзюби, яка відкрила читачеві ще одну грань його неординарної творчості — вже як мемуариста — і спонукала мене до написання цих нотаток. Хоча є ще одна причина. У спогадах Івана Михайловича, на що він звернув мою ува-

гу, поділившись думками про діалогію “Остановитесь, оглядетесь”, деякі його враження молодих (і дуже молодих) літ перетинаються з моїми. Перетинаються, як він написав, “...дивним чином, бо отримавши минало далеко від Києва в донецькому робітничому селищі”. Ось, наприклад, давнє враження, що стосується відомого літературознавця Є. Адельгейма, про якого я згадував раніше, а потім прочитав у Івана Дзюби в нарисі “Освіта і самоосвіта”. Наведу дві цитати — одну зі спогадів Івана Михайловича, другу — з моїх.

“Особливо любив я слухати літературні передачі, як вів Євген Адельгейм. Він чудово розповідав про українських поетів. Тому мене вразила невдовзі брутальна кампанія проти нього — в річці загальної кампанії проти “буржуазних космополітів”. Хоч який я був “советско-комислящий”, але багато з чим не погоджувався — нудила алілуйщина Сталіну, обурювало “розкриття справжніх прізвищ” євреїв-“космополітів”: очевидним було, що за цим стояв звичайнісінький антисемітизм (слова цього я тоді майже й не знав, але недобру суть явища відчував; образ єврея пов’язувався в мене з приятним лікарем Сімом; не міг забути і єврея-слюсаря з “жестяної мастерской” — єдиного єврея, який не евакуювався; він ходив з жовтою бандурою на рукаві, але потім його не стало). Що ж до Євгена Адельгейма, тут був ще один драматичний момент. Шельмування “космополітів” відбувалося на якихось великих зборах діячів культури — чи не в Оперному театрі, — у всякому разі по радію йшов прямий репортаж. І от виступає Микола Платонович Бажан і, солідаризуючись загалом із критикою на адресу “космополітів”, бере під захист Адельгейма: він-то, мовляв, не космополіт (Бажан і Адельгейм були друзями). Тут запала тяжка пауза і... оголошено перерву. Після довжелезної перерви першим на трибуну вийшов Микола Платонович Бажан і попросив вибачення за свій попередній глибоко помилковий виступ... Мене це шокувало: Бажан — і таке приниження”.

У мене зберігається українська “Літературна газета” від 17 березня 1949 року, в якій висвітлювалися матеріали пленуму Правління Спілки письменників України. В ній опубліковано резолюцію Пленуму, де було сказано, що в “області літературної критики на Україні довгоє время проводили свою вредную работу И. Стебун (Кацнельсон), Л. Санов (Смульсон), Е. Адельгейм, Я. Гордон, М. Сойфер и их прихвостни А. Кацнельсон, Г. Гельфандбейн и другие”. І в іншому місці: “Союз советских писателей Украины недостаточно вел борьбу против

антипатриотической группы критиков, которая долгое время вредила развитию украинской советской культуры”. А Євгенію Адельгейму в цій резолюції був присвячений навіть окремий абзац, в якому сказано, що він “начал еще до войны свою “деятельность” вредной клеветнической книгой “Два драматурга”, а за все послевоенное время смог написать лишь одну брошюрку, к тому же порочную, насквозь формалистическую, эстетскую. Он долгое время возглавлял критику на Украине и использовал свое положение для защиты бездарных упражнений своих единомышленников, зажимал здоровую, большевистскую критику и самокритику”.

Ось така була лексика, такий набір стереотипних звинувачень і ярликів... Найсумніше, що і деяких вельми поважаних письменників, чиї імена були гордістю української літератури, змусили взяти участь в оскаженілій кампанії боротьби з “безродним космополітизмом”. І це, на жаль, із пісні не викинути.

Можна навести й низку інших прикладів, коли у згаданих спогадах перетинаються близькі факти, спостереження, враження. У нарисах Івана Михайловича мені трапилися імена багатьох із тих, кого добре знав, з ким зустрічався, з ким ділив радість і сумніючих подій, окремих пам’ятних епізодів. Звідси й несподівано виниклі спогади про останніх, звідси й мимоволі виниклі асоціації. Особливо це стосується особистості Сергія Параджанова, про якого багато сказано і в одних, і в других мемуарах. Я також, як і Іван Дзюба, згадував бурхливі імпровізації та нестримні фантастичні монолози Сергія, його показові для друзів і знайомих виходи на ринки, відвідування антикварних крамничок та комісійних магазинів. Описаний Іваном Михайловичем епізод, коли, побачивши кортеж начальницьких машин, що супроводжували Дем’яна Коротченка, Параджанов зняв капелюха й артистично зігнувшись, стояв на тротуарі, поки машини не віддалилися, нагадали мені інші його фронтдерські акції. Це і відома саркастична телеграма, адресована кінематографічному начальству, і чимало публічних виступів з викриттям владомощців та гострих емоційних закликів до верховенства свободи слова. Згадався мені зараз і такий епізод з нашого з Сергієм спілкуванням незадовго до його арешту. В той час син його Сурен хворів та перебував на лікуванні в одній із київських лікарень. Схвильований Сергій Йосипович часто телефонував мені й радився з приводу хвороби сина. А у пам’ятній розмові, про яку я

зараз згадав, він з властивою йому гарчковістю спочатку обурювався станом медичної допомоги у лікарні, де перебував Сурен, а потім перейшов до узагальненої критики панівних у країні радянських порядків, і при тому, висловлювався не лише саркастично, але ще й згадував конкретні персоналії. Використовував він у розмові й ненормативну лексику, вельми колоритну й образну. Мої спроби припинити бурхливий потік його звинувачень були категорично відкинуті заявою: “Прошу не переводити розмову на інші теми. Розумію, що Ви думаєте про прослуховування мого телефону. Щоб Ви й не сумнівалися: мої розмови прослуховуються. І власне саме з цієї причини мій антирадянський монолог, який буде записано, стане відомим цим органам. Нехай вони знають, що думають про них та тих, хто нами сьогодні керує. До речі, нехай запишуть і висловлювання на цей рахунок Талейрана. А Ви знаєте, що він сказав? “Якби люди знали, хто ними править, вони би вжахнулися”. — Так ось, — закінчив Параджанов, — це стосується тих, хто сьогодні нами править”.

Погодьтеся, сказано сильно й категорично! У цьому черговому монолозі того часу відчувається невгамований викривач та мужня особа за справедливістю. Він був істинним — за природою, талантом, темпераментом, громадянською свідомістю, суспільним устремлінням — порушувачем спокою. Йому не лише імпонували усілякого роду несподівані прояви справедливого громадського протесту, але й ті, хто сміливо виступав як ініціатори подібних протестів.

Примітний у цьому сенсі спогад Івана Дзюби про нашумілі події під час прем’єри параджанівських “Тіней забутих предків”. Після виступу Івана Михайловича про початок політичних арештів в Україні, у залі стався переполох та загальна розгубленість, у багатьох присутніх з числа солідарних із ним виникло побоювання: як те, що сталося, відіб’ється на долі автора фільму.

Особливо бентежило це питання самого І. Дзюбу: як поставиться Сергій Параджанов до цього експесу. У нарисі “Від адмінрепресій до арештів” читаємо, що все це “дуже йому (Параджанову) може зашкодити, але ж йшлося не тільки про долю кільканадцяти наших друзів, а й про майбутнє України — так думалося, а якось мірою так і було. На радість, Сергій не тільки не був стривожений за себе чи якось невдоволений — він гордився тим, що таке сталося на прем’єрі його фільму; він був просто щасливий!” І далі:

“Тут треба знати, що Сергій Параджанов, не кажучи вже про його власну екстравагантність, одверто ненавидів бюрократичний режим, який душив його творчі поривання, і радий був підтримувати все, що кидало йому виклик”.

Таким змальовує образ талановитої людини, пам'ять якої шанують сьогодні і далеко за межами України, його вірний товариш Іван Дзюба. Між іншим, у цьому ж нарисі він нагадав читачам і про однодумців режисера, присутніх на прем'єрі. Більшість із них мені добре знайомі. Слід наголосити, що в спогадах і роздумах автора мені трапилося багато прізвищ, кожне з яких заслуговує на окрему розповідь. Серед них і колишні випускники нашої спільної alma mater — Київського медичного інституту — лікарі за фахом і гумантарії за покликанням: *Юрій Щербак і Віталій Коротич*, відомий український вчений-фтизіатр *Олександр Мамалат*, скульптор *Анатолій Фуженко*, художниця, приятелька Параджанова і добра моя знайома *Тетяна Байкова* — список можна було би продовжити. Про них і багатьох інших добрих людей пише тепло та з повагою Іван Дзюба у своїх спогадах. Делікатність, повага, відчуття такту, людинолюбство, незримо присутні навіть при короткій згадці про них. Я вже не кажу про дружню колегіальну тональність, яка супроводжує імена тих, хто є особливо близьким авторові на спільній письменницькій ниві. *Максим Рильський, Павло Тичина, Андрій Малишко, Леонід Первомайський, Микола Вінграновський, Михайло Стельмах, Іван Світличний* — цей список також можна продовжити. Всі вони — на сторінках авторських спогадів.

Тут слід особливо виділити зміст нарисів “Клуб творчої молоді” і “Шістдесятники”. Навряд чи буде виправданим переповідати спогади, які в цих нарисах детально викладені. Хотілося би тільки підтвердити, що справді громадські процеси в Україні, як і в цілому по країні, активізувалися після відомого ХХ з'їзду КПРС, і що на демократизацію радянського режиму відгукнулася, перш за все, молодь, насамперед мистецька і наукова. Як слушно зауважив автор, саме у ці роки почав виходити на поверхню той потенціал невдоволення рутинною офіційного життя, який нагромаджувався у суспільстві, але лише в “кухонних” розмовах та особистих контактах. Справді, після з'їзду молодь почала шукати відкритих форм виявлення своїх інтересів, і саме тому виник у столиці Клуб творчої молоді.

Але надалі — про це докладно розповів І. Дзюба — Клуб зазнав гоніння і став однією з перших жертв переходу до жорстких репресій у сфері культури. Особливий інтерес викликає розповідь І. Дзюби про запуску кампанії, що розгорнулася у шістдесяті роки тодішньою владою, і стосувалася молодих письменників, яких звинувачували у формалізмі, абстракціонізмі, шкідливих, ідейно хибних тенденціях, відступі від методу соціалістичного реалізму.

Не лише у нарисах про “Клуб” і “Шістдесятників”, а й у наступних спогадах і роздумах І. Дзюби прочитаємо багато з того, що стало вже історією. Прочитаємо про перипетії подій минулих років на інтелектуальному терені українських реалій. Його свідчення, гострий погляд не лише очевидця, але й активного учасника тих подій є безцінними для нинішнього покоління і для майбутніх істориків, яким ще належить оцінити та висвітлити пережите минуле. Відтворюючи у своїх спогадах сторінки нашої непрості історії, автор правдиво, без прикрас, змальовує суспільно-активний період свого життя і професійної діяльності, а також і людей, що були поряд із ним.

“Времена не выбирают, В них живут и умирают”

Такі слова відомого поета *А. Кушніра*, наведені як назва цього підрозділу, нав'язані давнішою публікацією іншого нашого поважного земляка, талановитого письменника, автора знаменитої повісті “В окопах Сталінграда” *Віктора Некрасова* під назвою “Іван Дзюба, яким я його знаю”. Мені з перших рук, тобто від ініціатора некрасовської публікації *Григорія Кіпніса*, — відома її передісторія. Остання надалі як преамбула до цієї статті була опублікована в газеті “Правда України” на початку дев'яностих років, а якщо бути точнішим, то 10 жовтня 1992 року. У своєму попередньому коментарі до вказаної статті мій друг ще з давніх років навчання, письменник та публіцист Григорій Кіпніс повідомив читачам, що пропонується стаття збереглася тільки у чернетках. Річ у тім, що вона була написана Віктором Платоновичем незабаром після того, яке Іван Дзюба був звинувачений в “антирадянській діяльності” та засуджений рішенням суду влітку 1973 року. А за кілька місяців після того, у січні 1974 року українська творча інтели-

генція була схвильована ще однією несподіваною подією — обшуком у домі самого автора “В окопах Сталінграда”, у результаті якого у нього було вилучено серед книг, листів, фотографій і чернетки письменника.

З часів тих драматичних подій минуло майже два десятиліття і ось на початку згаданих дев'яностих років — вже після проголошення незалежності України — Григорій Кіпніс, включений до складу комісії Спілки письменників України з літературної спадщини Віктора Некрасова, знайшов в архівах Служби безпеки, до яких його, як члена комісії допустили, чернетку некрасовської статті. До речі, того, що такий рукопис був у матеріалах, вилучених у В. Некрасова, не знав і сам герой нариса. Адже Іван Михайлович повернувся з заслання тоді, коли опального письменника було відправлено в еміграцію. В усіх деталях схвильовано повідав мені про цю епопею Григорій Йосипович Кіпніс. Про це розповів також у своїй книзі “Віктор Некрасов. Портрет життя” близький мені письменник і публіцист *Юрій Віленський*.

Головна думка В. Некрасова зводилася до того, що місце Івана Дзюби у перших рядах української культури, і що він — найдостойніший зразок гуманної та совісної людини нашої літератури і культури, що зовсім не вміє брехати, пристосовуватися, плазувати, зразок інтелектуала, що є “знаменем всего честного, чистого, бескорыстного и убежденного”. І ще — додаю від себе — людини, що прагне протягом всього свого свідомого життя творчо пізнавати істину.

Читаючи з захопленням його нариси, не вдається позбутися сумних роздумів про роки, в якому покоління автора та його ровесників прожило частину життя, вийшовши сьогодні на фінішну пряму. На думку спадають поетичні рядки поета Володимира Соколова, вісімдесятиріччя якого було відзначено рік тому. Ось ці рядки моєю оригіналу:

*Я устал от двадцатого века,
от его окровавленных рек.
И не надо мне прав человека,
я давно уже не человек.
Я давно уже ангел, наверно,
потому что печалью томим,
Не прошу, чтоб меня легковерно
от земли, что так выглядит скверно,
Шестикрылый унес Серафим.*

А ще хотілося б зазначити: щоб нинішня земля, на якій люди приречені жити разом, так погано не виглядала, вкрай необхідне сьогодні духовне

об'єднання, в намаганні до якого чимала роль належатиме слову — соціальному, громадському, філософському, художньому. Згадаємо сказане мудрим автором “Війни і миру”: *“Слово — дело великое. Велико потому, что словом можно соединить людей, словом можно разъединить их, словом можно служить любви, словом же можно служить вражде и ненависти. Берегись от такого слова, которое разъединяет людей”*. Сказано не сьогодні, але наскільки актуальне і життєво важливе висловлене напугтя саме сьогодні.

Й у Івана Дзюби чітко проглядає така сама думка у його записках, датованих ще початком згаданих вище шістдесятих років. У них читаємо: *“...Кожна людина в кожен даний момент знає тільки те, що зараз діється з нею та з кількома найближчими до неї людьми, що їм гадається та що вони переживають... Що ж діється з рештою 3,5 мільярдів людей, що їм гадається, чується, переживається — жоден цей “кожен” не владен знати; для кожного “окремого” і для людства вся ця інтимність, усі ці приватні світи не існують, пропадають марно. Величезний духовний досвід іде в небуття. Того, що діється в душі кожного з нас, ніхто з нас, крім одного в кожному з незліченних випадків, не знає. Про цілі народи не знаємо, не те що про людину — народи про народи не знають... А якби все це “зібрати докупи”, показати все враз (якби був такий інтелектуально-психологічний механізм чи орган, щоб побачити, сприйняти, “впровадити” в себе!) — яка б то могла бути грандіозна й дивна картина! ...Якби був хтось (чи Хтось), хто б усе те бачив і знав; якби знати, що всі ті, щомиті, мільярди проявів людського, не ідуть у небуття, а будуть кимось спостережені й увічнені або увійдуть у якесь психологічне, духовне поле Землі?”*

Відчуття гумору, сарказму, самоіронії

В спогадах вони виразно проявились у таких розділах як “Дзюбизми” і “З почутого”. На мою думку, саме в них увагу читача привернуть неординарні характеристики різних подій і їхніх учасників, влучні спостереження, гумористичні визначення, своєрідні та гострі трактування, зауваження і ремарки. Не можна не погодитися з Миколою Жулинським, що згадані “дзюбизми” — самостійний вид неординарної авторської творчості, які варто виділити окремо.

Наведу зі згаданих вище розділів тексти, які особливо запам'яталися.

“У Маяковського йому найбільше подобалися слова: “Мы диалектику учим не по Гегелю.” Це давало йому право не читати Гегеля, але відчувати свою вищість над усякими Гегелями”;

“Плував Данте з Дантесом, Гамбетту з Гамбітом, Йонеско з ЮНЕСКО, імпресіоністів із сіоністами...”;

“— Хороша культура, которую охраняют административно. — А ви не здогадуєтесь, що це за адміністративна охорона? Це все одно, якби лісничий підрубав дубові коріння, а кропив водою листя, щоб ніхто не зірвав чітку”;

“У Модеста Мусоргського в циклі “Картинки з виставки” є “Балет невылупившихся птенцов.” Це про наше покоління”;

“”Зустрінемося на тім світі” — назва для роману-гротеску”;

“Гасло “Страшний суд - достроково!”;

“Часто доводиться чути: “Це він тепер такий, а був... і т.д.”;

“Так це ж добре, коли людина йде від гіршого до кращого. Інша річ, коли навпаки — від кращого до гіршого”;

Окрім цих вибіркового витягів наведу ще один, який привернув мою, як медика, особливу увагу:

“Медицина більше знає хвору людину, ніж здорову; основна частина інформації про здоров'я ґрунтується саме на вивченні хворої людини. Аналогічний парадокс і в літературі: її знання про людину ґрунтуються на вивченні хворої людини (нещастя, конфлікти, вади), а не здорової (гармонійної, щасливої)”.

Сказано справедливо і точно. До того ж примітно і тим, що дивно збіглося з думкою Миколи Амосова, що у нас керує медициною не міністерство здоров'я, а міністерство хвороб.

Свого часу духовна аура Києва вражала завдяки істинним представникам культури, науки, мистецтва, які тут проживали. Створювалися і вирізнялися високою інтелектуальною активністю літературні студії і творчі клуби, на театральних підмостках, у філармонії і на відкритих майданчиках проходили симфонічні концерти, вечори вокальних виконавців і майстрів художнього слова.

Достатньо назвати імена тих, хто сприяв створенню цієї неповторної духовної аури, щоб у читача не виникло в цьому ані найменшого сумніву. Таких імен немало. Наприклад, тільки на одній Київській вулиці мого далекого дитинства — Тарасівській — у різні роки проживали люди, імена яких могли би прикрасити будь-яке з широко відомих європейських міст. Поети *Леся Українка, В. Елан-Бла-*

китний, А. Ахматова, М. Волошин, С. Гудзенко, художники М. Гє і Р. Мельничук, архітектор Г. Шлейфер, педагог К. Ушинський, учені-академіки О. Бах, Л. Яснопольський, М. Василенко, філософи О. Гіляров і О. Новицький, професори-медики І. Сікорський, М. Волкович, К. Трітшель, С. Ярослав, А. Матвєєв, А. Чайка, батько і син Б. та М. Маньковські. З великою упевненістю назвав Тарасівську вулицю інтелігентів — поетів, художників, вчених, лікарів — мій друг, який раніше на ній проживав, письменник і публіцист Григорій Кіппіс.

І не можна не погодитися із Іваном Дзюбою, що саме традиції представників істинної культури і науки, які сприяли створенню в Києві зазначеної духовної аури, не можна втратити. Їх необхідно берегти і вшановувати. А якщо думати категоріями нинішніх реалій, то їх необхідно сьогодні відновлювати. Що і робить І. Дзюба своєю творчістю і повсякденною, не настільки примітною, але вкрай корисною повсякденною діяльністю академіка-інтелектуала.

У статті, опублікованій на сторінках “Літературної України” після недавніх загальних зборів Національної академії наук — академік Борис Олійник слухно наголосив, що у відділенні літератури, мови та мистецтва НАН є достойники, *“гідні найвищих ступенів шаноби”*. І далі: *“З поміж них хотів би доземно вклонитися Івану Михайловичу Дзюбі — людині вельми трудної долі, непоступливо-принциповому вченому, який в оцінках літпроцесу, в поцінуванні особистостей ніколи не вдавався до хуторянсько-загумінкової “філософії”: мовляв, хоч воно й ніщо, але ж — “наше””*.

Коли пишу ці рядки, завершуючи свій нарис (сподіваюсь, не буде нарікати мені читач за такий ліричний відступ), за вікнами вже настала весна. І згадуються віршовані рядки *Коржавина* — мого колишнього товариша по далекій школі, який став відомим поетом:

*А над Владимирской горкой
закаты те же, что при нас,
И тот же цвет, и люди те же,
И тень все та же, как в лесу.*

Тож нехай ці світлі образи “києвких закатов”, світла, людей минулого і нинішнього будуть сприяти успіху бентежних буднів Івана Дзюби. Успіху, який збагачує духовну ауру шанувальників його творчості.